

УДК 93/94

Л.Ф. Циганенко, проф., д-р іст. наук

Ізмаїльський державний гуманітарний університет

ЗЕМЕЛЬНА ВЛАСНІСТЬ ДВОРЯН У БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Розглядається процес формування дворянського землеволодіння в Бессарабії у першій половині ХІХ ст., характеризуються пріоритетні напрямки сільськогосподарської діяльності представників цієї верстви.

дворянське землеволодіння, Бессарабія, сільськогосподарське виробництво

У приєднаній у 1812 р. Бессарабії царизм намагався створити привабливу адміністративну систему управління, забезпечити соціальну стабільність та ефективне господарювання. На думку уряду, вирішення цих завдань вимагало перш за все зміцнення поміщицького землеволодіння, дворянської земельної власності. Намагаючись здобути симпатії правлячої верхівки Дунайських князівств, уряд Російської імперії в питанні землеволодіння проводив політику підтримки місцевої знаті, дотримувався бессарабських «звичаїв землі». Перебуваючи в привілейованому становищі, російське дворянство та молдавське боярство краю займало ключові позиції як місцевому управлінні, так і в економічному розвитку регіону.

Відразу зауважимо, що роботи, в яких би досліджувалося землеволодіння дворян Бессарабії, практично відсутні. Окремі аспекти господарської діяльності бессарабських дворян висвітлені в роботах В. Жукова, І. Анцупова, Я. Водарського [1]. Серед робіт новітнього часу потрібно відзначити роботи донецької дослідниці Н. Темірової, присвячені

соціально-економічній еволюції поміщицьких господарств Півдня України [2]. Молдавська дослідниця Н. Абакумова-Забунова, розглядаючи питання, пов'язані з життям російського населення у містах Бессарабії XIX ст., зупиняється на пріоритетних напрямках господарської діяльності місцевих дворян [3].

Дана стаття покликана з'ясувати регіональні особливості землеволодіння та землекористування бессарабського дворянства, виявити фактори, які сприяли або гальмували економічний розвиток краю.

Після приєднання, царський уряд роздавав російським та місцевим нобілям величезні ділянки землі. Найбільші земельні володіння в Бессарабії на початку XIX ст. мали граф Бенкендорф (28 тис. дес.), граф Канкрін (25 тис. дес.), генерал Сабанєєв (10 тис. дес.), Нессельроде (10 тис. дес.), князь Мурузи (6 тис. дес.), статський радник Стурдза (6 тис. дес.), князь Кантакузіно (6 тис. дес.), полковник Корнилович (6 тис. дес.), генерал Хитров (6 тис. дес.), полковники Алексєєв (5 тис. дес.), М. Суцо (4 тис. дес.) та ін. Лише за перші два десятиліття після 1812 р. дворяни отримали в Бендерському, Акерманському та Ізмаїльському повітах 300 тис. десятин землі. В 1818 р. за молдавськими боярами були закріплені всі старі права та привілеї на володіння землею [4, 39].

Під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. буджацьки татари були переселені до Криму, а землі, раніше зайняті ними були оголошені власністю казни. З'явився величезний незаселений господарський район, що відкривав великі перспективи для освоєння. Війна дозволила російським офіцерам, боярам, управителям боярських маєтків, які засвідчили відданість новій владі, суттєво збагатитись за рахунок привласнення незайнятих земель, які формально належали казні.

Зростання дворянського землеволодіння на початку XIX ст. здійснювалось головним чином за рахунок захоплення боярами,

російськими офіцерами незайнятих земель. Автор статистичного опису Ізмаїльського повіту 20-х рр. XIX ст. підкреслює, що після приєднання Бессарабії до Росії молдавські бояри самовільно захопили в Ізмаїльському та Бендерському повітах 117 201 дес. землі. Один з найбільших поміщиків Бессарабії Янко Бальш привласнив 41,5 тис. дес. в Мусандському окрузі. Молдавський підданий Григорій Кодрян в 20-х рр. XIX ст. присвоїв селище Шамайли. Близько 670 дес. землі було зайняте майором Патаракієм. Біля села Чабалакчі поміщиком Казимиром було привласнено 1 074 дес. В селі Тартаул поміщик Епурян самостійно зайняв 1 795 дес. Два маєтки в Бендерському повіті Гура Бикулуй та Леонтієве захопив генерал-майор Катаржи. Останнє пізніше було продане генералу Понсету [5, 415–421]. Користуючись військовим станом та відсутністю державного контролю, дворянам вдалось присвоїти більше ніж 120 тис. дес. землі.

Більшість землі в першій половині XIX ст. у північній та центральній Бессарабії належала бессарабським дворянам. Молдавські бояри північних та центральних повітів володіли землями на основі давніх пожалувань молдавських господарів, або купівлі землі у місцевих власників та селян-общинників. За даними 1817р., у 5 повітах (Бендерському, Гречанському, Кондрському, Сорокському, Хотинському) бессарабським дворянам належало 78 % всієї землі. На основі даних перепису 1817 р. з 133 землевласників-аристократів 12 (або 9 % від загальної кількості) володіли 80% всієї поміщицької землі. Розміри дворянського землеволодіння особливо швидко зростали в 1812– 1858 рр. За даними комісії по розмежуванню земель в Бессарабській області місцеві поміщики захопили майже 120 тис. дес. землі [6, с. 49].

На початку XIX ст. більшість міст та містечок Бессарабії знаходились в приватному володінні бояр. Селища Атакі належали Кантакузіну, Ліпкани та Резина – родині Гіка, Сороки – боярину Россеті-

Розновану, Фалешти – Бальшу, Бельци – Панаїту і Катаржи, Оргіїв – Донічу. Кишинів до 1818 р. належав Галатському монастирю, який здавав місто в оренду поміщику Стражеско. Землі кишинівської округи були власністю бояр Ришкана і Варфоломія [7, 145].

Молдавські бояри, не вдовольняючись панщиною, часто просто грабували та карали селян, про що свідчать чисельні скарги. В перші роки існування Бессарабської області практикувалася роздача молдавським боярам та російським дворянам скутельників*. Так, 1129 родин скутельників було роздано військовим та дворянам-чиновникам. Генерал-майору Гартінгу було віддано 106 скутельників, 40 бреслашів** та 25 слуг, генерал-майору Булатову – 80 скутельників, 20 бреслашів. Молдавські бояри практикували також самовільне захоплення земель резешів*** [8, 32–34].

Адміністративні та соціальні реформи, які слідували одна за одною протягом першої половини XIX ст. в Бессарабії покликані були зміцнити монархічний лад та прилаштувати його до капіталістичного розвитку. Територія регіону на початку XIX ст. являла собою відсталий край, де переважало відстале сільське господарство.

Бессарабське дворянство сільськогосподарським виробництвом безпосередньо не займалося: «...бессарабський поміщик залишав собі виноградники та невелику ділянку землі, а інші землі здавав в оренду» [9, 108]. Російський мандрівник Афанасьєв-Чужбинський, побувавши в

---

* скутельники – станова група, які остаточно оформилася наприкінці XVIII ст., мешкали на власних або боярських землях, користувалися низкою податкових пільг та привілеїв.

** бреслаши – дворові слуги, які були вільні від відбування державних повинностей.

*** резеши – приватні господарі землі, які мали право передавати землю у спадок. Право на володіння землею було обумовлено місцевим законодавством.

Бессарабії, писав, що тут рідко в маєтках живуть поміщики, а якщо і живуть, то не втручаються в управління, оскільки здають їх в оренду. Представник молдавського боярського роду, що знаходився на російській службі, А.С. Стурдза, склав доповідну записку про особливості відносин між різними категоріями землевласників в Бессарабії на початку ХІХ ст., де він вказував, що в Бессарабії, по-перше, селянин не є прикріпленим до землі, але «повинен давати .... десятину і працювати певний час на землі боярина, або платити за це»; по-друге, згідно з існуючим законом боярин не мав права заборонити селянам, що проживали на його землі, переселятись; по-третє, боярин не мав особистої влади над селянином, він не міг його судити та карати [10, 70 – 71].

Джерела тих часів свідчать про перехід поміщицьких земель в руки купців та міщан. В 1822 р. один з найбільших поміщиків Бессарабії С. Стурдза продав купцю Н.Деме землі поселень Красношени, Фундатуру, Кравецул та частину земель Сингурян, Попій в Оргіївському повіті за 110 тис. левів (біля 55 тис. крб. сріблом). Дворянка Є. Михайлова в 1832 р. продала купцю П. Стойкову в Акерманському повіті в 2 тис. дес. землі за 20 тис. крб. Посилився продаж землі дворянами у 50 – 60-х рр. ХІХ ст. В 1859 р. кишинівські купці Кайсерли та Сербов купили у дворянина І.Доніча вотчини Сипотени Кишинівського повіту за 100 тис. крб. сріблом. У 1860 р. дворянин Є. Бальш продав вотчину в 6 560 десятин Джеман-Абад в Бендерському повіті Є. Гінцбургу за 81 475 крб. сріблом. Роком раніше купцю Мликову перейшов маєток вдови генерал-лейтенанта Шнель (7 280 дес. з виноградниками, садами, млинами та винокурінним заводом). В губернських звітах за 40 – 60-ті рр. ХІХ ст. зазначалося, що дворянські господарства занепадали, внаслідок чого землі опинялись в руках міських та сільських підприємців. В звітах часто наводились дані про закладені та перезакладені дворянські маєтки [11, 213–214].

В дореформений період у Бессарабії широко практикувалась оренда дворянських земель. Найбільше оренда була поширена в Бельському, Сорокському, Кишинівському та Бендерському повітах. У 1857 р. 1/5 частина всіх дворянських маєтків Бессарабії здавалась в оренду.

На півдні Бессарабії товарність дворянських господарств була найбільш високою. Поміщики вже задовго до селянської реформи використовували найману працю та досконалу сільськогосподарську техніку, активно розвивали тваринництво, особливо вівчарство. Близькість таких портів, як Одеса, Акерман, Ізмаїл, Рені, а також річки Дністер – забезпечували сприятливі умови для товарного виробництва, експорту хліба, худоби і вовни, шкір. У розвитку дворянського господарства мали місце такі тенденції. Дворяни Бессарабії пристосовували свої господарства до умов товарного виробництва, намагались збільшити виробництво хліба на експорт. Значному підвищенню попиту на хліб та інші сільськогосподарські продукти в Бессарабії сприяли швидке зростання населення та зростаючі потреби світового та внутрішнього ринку. Йшов також активний процес раціоналізації виробничих можливостей поміщицьких господарств спрямований на зростання їх прибутковості. У маєтках бессарабських дворян у 30 – 40-х роках ХІХ ст. широко використовувалась вільнонаймана праця. Показовим у цьому відношенні був маєток графині Едлінг (Стурдза), що знаходився в Бендерському повіті (Манзирь). На площі в 16 тис. дес. власної та 20 тис. дес. орендованої землі тут у 30-х рр. утримувалося 22 тис., а в 1843 р. – більше ніж 72 тис. мериносових овець. Настриг вовни складав до 6,5 тис. пудів. Крім того, утримувались стада великої рогатої худоби, 250 коней. Практикувалося вирощування льону, в господарстві було чотири млини, винокурний та цегловий заводи, 72 десятини виноградників і садів, пасіки. Річний прибуток графині складав 14 тис. крб. сріблом. В цьому

господарстві використовувалася виключно вільнонаймана праця. Тільки постійних річних робітників та чабанів нараховувалося 300 осіб. Сотні людей наймали на сінокоси, стрижку овець, молотіння хлібів, обробіток виноградників, для праці на заводах [12, 198].

Подібні господарства на півдні області були в маєтках Бенкендорфа, Нессельроде, Маріні, Гамалея, Суццо, Штенгольда, Понсе, Вітгенштейна, Моразлі та ін. В дворянських господарствах центральної та північної Бессарабії ринкове господарство розвивалося повільніше.

Найбільш інтенсивного розвитку в дворянських господарствах краю набули виноградарство та виноробство. Під виноградними плантаціями Бессарабії та Тираспольського повіту Херсонської губернії було зайнято близько 87 тис. десятин землі, що складало більш ніж третини всіх виноградників Європейської Росії, перевищуючи відповідні показники Закавказзя й Туркестану, Румунії та Болгарії. Починаючи з 40-х років XIX ст. Бессарабія виробляла вина більше, ніж решта губерній Росії разом взяті. Промислове виноробство розвивалося в господарствах місцевих дворян Крісті, Сінадіно, Феодосіу, Захаріді, Руссо та інш. Серед відомих господарів дворянського стану Бессарабії слід назвати:

Апостолопуло Микола Костянтинович – дворянин Оргієвського повіту Бессарабської області. Йому належало 1600 дес. землі, з яких 700 дес. використовувались під вирощування сільськогосподарської продукції, на 800 дес. – висаджено ліс, решта територій була зайнята під фруктовим садом та виноградником. Господарство велося з урахуванням природно-кліматичних особливостей краю та новітніх досягнень в агрономічній науці. Половина сортів винограду були місцевими, решта – привезені з Франції. В середньому за рік з кожної десятини робили по 200 – 500 цебер вина. Причому виготовлялося як десертні, так й столові вина, більшість яких вивозилися на продаж в Кишинів, Одесу та Ізмаїл.

Дерожинський Матвій Леонідович – власник маєтку Тузори Оргієвського повіту. Його володіння нараховували 1100 дес. землі, а господарство впевнено можливо назвати багатогалузевим. На його землях вирощували виноград, фруктові дерева, пшеницю, ячмінь, кукурудзу, розводили ліс. Крім того, йому належали горілчаний, цегляний, фруктовохімічний заводи, паровий та водяний млини. Власник займався сільським господарством протягом майже 40 років. Віддаленість від великих міст губернії, погані дороги та значні витрати на перевезення свіжих фруктів спонукали господаря шукати нові шляхи підвищення продуктивності свого господарства. Тому в своїх володіннях Дерожинський М. налагодив виробництво сухофруктів за американською технологією та виробництво вино-кам'яної кислоти.

Значне місце в господарстві Дерожинського М. займало виноградарство, яким він почав займатися в 60-і роки XIX ст. Дерожинський М. закупив і став розводити кращі сорти французького винограду. Багато подорожуючи, він знайомився з передовими технологіями практичного виноградарства та досягненнями в галузі виробництва вин. В результаті багаторічної наполегливої праці йому вдалося налагодити виробництво вина, яке за якісним та смаковим показникам не поступалося іноземним винам. Не залишилися поза увагою господаря й традиційні види сільськогосподарської продукції: на 110 дес. землі вирощувалась пшениця, жито, кукурудза, більш ніж 100 дес. були зайняті під заливні луки, до 300 десяти було відведено під ліс.

Казимир К.Ф. – дворянин Сорокського повіту Бессарабської області, у власності якого знаходилося 4000 дес. землі Чернолевської економії. Займався скотарством, вирощуючи різноманітні породи худоби: в господарстві нараховувалось біля 1200 голів овець (породи біла ногайська, біла чушка); успішно працював кінний завод, на базі якого розводили коней породи першерон, англійської, карабахів та ін.

Багато уваги хазяїн приділяв також розвитку свинарства. Цікаво, що в господарстві було побудовано свинарник особливого типу, який являв собою будівлю з підвалом для збереження кормів та особливим приміщенням для приготування їжі. І це ще не все. Господар Казимир К.Ф. славився на всю округу бджолами, пасіка складалась із кількох вуликів. Його господарство було відоме на весь край.

Аналіз «Подробного реестра всех земель Бессарабии» дозволяє встановити розподіл земельних володінь в краї станом на 1857 р., який виглядав наступним чином:

Спадковим дворянам та боярам	500 маєтків;
Особовим дворянам та почесним громадянам	100 маєтків;
Купцям, іноземцям, особам різних вільних станів (крім резешів)	130 маєтків;
Монастирям	156 маєтків.

(За повітами цей розподіл землі представлено в таблиці 1).

У 50 – 60-х рр. ХІХ ст. серед дворян-поміщиків краю виділилась група особливо заможних землевласників. Середній розмір їх володінь перевищував 7 600 дес. Але в Бессарабії були і дворянські маєтки, які нараховували десятки і навіть сотні тисяч десятин землі. Деякі дворяни володіли десятками сіл, міст, містечок і навіть цілими містами. Наприклад дворяни Бальш (мав у власності 72 села з 160 тис. дес. землі), Россет (33 села), Катаржи (22 села), Стурдза (135 тис. дес.). Окремим дворянським династіям (Балш, Стурдза, Казимир, Діческул та ін.) належали цілі райони області.

В 1861 р. в Бессарабії дворянство становило 8 649 осіб, або 1,2% загальної чисельності сільського населення краю. Воно володіло 2 271 360 дес. землі (69, 03% загальної земельної площі) [13, 355]. В чорноземних Хотинському, Сорокському та частині Орґеєвського повітах 94% всієї

землі належало дворянам. В Акерманському, Ізмаїльському та частково Бендерському повітах дворянам належало лише 30% землі.

Однак не всім дворянам-землевласникам краю вдавалося зберегти свою власність. Частина з них розорювалися, виявившись непристосованими до нових умов господарювання. Цей процес в Бессарабії був прискорений низкою обставин. По-перше, місцеве дворянство в своїй більшості було позбавлено права використовувати кріпаків у господарстві. Тому не маючи достатніх засобів для найму робітників і купівлі інвентарю, проживаючи часто в інших губерніях або закордоном, місцеві аристократи, як правило, рано чи пізно продавали землю. По-друге, певна частина бессарабського дворянства, окрім землі, мала інші джерела прибутків, й тому менше тримались за земельну власність, що сприяло прискоренню процесу відчуження землі.

Царизм прикладав неабиякі зусилля, щоб зберегти дворянське землеволодіння. З цією метою створювалися спеціальні кредитні установи, що надавали поміщикам кредити на пільгових умовах, зменшували податок на дворянське майно тощо. Але зупинити поступове розорення місцевого дворянства було вже неможливо.

Отже, формування дворянського землеволодіння в Бессарабії відбувалось декількома шляхами: підтвердженням прав на земельну власність молдавських бояр, що отримали їх ще до приєднання Бессарабії, активною державною роздачею земель боярам та російським офіцерам, що відзначились під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. та самовільним привласненням дворянами державних та общинних селянських земель. Багато дворянських маєтків ще в першій половині XIX ст. були здані в оренду купцям, міщанам та заможним селянам або взагалі продані їм. Дворянські господарства Бессарабії відігравали важливу роль в економічному розвитку краю.

Таблиця 1 – Бессарабські землевласники

Повіти	Російські спадкові дворяни та молдавські бояри	Особові дворяни та почесні громадяни	Купці, іноземці, особи вільних станів	Монастирі
В Хотинському повіті	123	15	22	14
В Сорокському повіті	59	14	12	46
В Оргеєвському повіті	102	18	22	29
В Яському повіті	91	8	14	34
В Кишинівському повіті	78	27	40	36
В Бендерському повіті	23	6	10	3
В Акерманському повіті	32	2	10	4

Джерела та література

1. Жуков В. И. Города Бессарабии. 1861 – 1900 гг. (Очерки социально-экономического развития) / Виктор Ильич Жуков. – Кишинев: Штиинца, 1975; Анцупов И. А. Аграрные отношения на юге Бессарабии: 1812 – 1870 гг. / Иван Антонович Анцупов. – Кишинев: Штиинца, 1978; Водарский Я.Е. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. (Размеры и размещение) / Ярослав Евгеньевич Водарский. – М.: Наука, 1988.
2. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція : Монографія / Надія Темірова. – Донецьк : ДонНУ, 2003.
3. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. / Н.В. Абакумова-Забунова. – Кишинев, 2006.
4. История народного хозяйства Молдавской ССР (1812–1917 гг.) / [Отв. ред Я.С. Гросул]. – Кишинев: Штиинца, 1977. – 108 с.

5. Корнилович С.И. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившейся ... с 1822 по 1828 год / Степан Иванович Корнилович. – Аккерман: Тип. И. Гринштейна, 1899. – 523 с.
6. Оганян Л.Н. Общественное движение в Бессарабии в первой четверти XIX века / Людмила Николаевна Огаян. – Кишинев: Штиинца, 1974. – Часть I. – 368 с.
7. Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы) / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.
8. Національний архів Республіки Молдова (м. Кишинів) – далі НАРМ, ф. 2. Канцелярия Бессарабского губернатора (1812–1917 гг.), оп. 1, ч. 1., спр. 907. Переписка с полномочным наместником Бессарабской области и гражданскими полицмейстерами о проведении переписи населения Бессарабии (29 апреля 1824 – 14 августа 1825 гг.), 56 арк.
9. Вигель Ф.Ф. Замечания на нынешнее состояние Бессарабии // [Соч.] Филиппа Филипповича Вигеля – М. : Унив. тип., 1892. – (Прил. к журн. «Русский архив» – 1893 – № 3).
10. Гросул Я.С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. 1812–1861 гг. / Яким Гросул, Иван Будак. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1987. – 399 с.
11. Жуков В.И. Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднестровья к России [В. И. Жуков, Д. М. Драгнев, И. А. Анцупов и др.; Редкол. : В. И. Жуков (отв. ред.) и др.]; АН МССР, Ин-т истории им. Я. С. Гросула. – Кишинев : Штиинца 1987. – 333 с.
12. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII – 1917 р.) : Монографія / Лілія Федорівна Циганенко. – Ізмаїл : СМІЛ, 2009. – 384 с.

13. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [Санкт-Петербург : Глав. упр. Ген. штаба, 1859–1865] : в 25 т. – Т. 2 : Бессарабская область : Ч. 1. / Сост. Ген. штаба кап. А. Защук – СПб., 1862. – 553 с.

Л. Цыганенко

Земельная собственность дворян в Бессарабии в первой половине XIX в.

Рассматривается процесс становления дворянского землевладения в Бессарабии в первой половине XIX века, характеризуются приоритетные направления сельскохозяйственной деятельности представителей этого сословия.

дворянское землевладение, Бессарабия, сельскохозяйственное производство

L. Tsyganenko

Agrarian property of noblemen in Bessarabia in the first half of XIX century

Becoming nobiliary landownership is examined in Bessarabia in the first half of XIX cen. and the priority directions agricultural activity of representatives of this estate are characterized.

aristocratic landholding, Bessarabia, agricultural production